

ЛІНГВАЛЬНІ ТА ЕКСТРАЛІНГВАЛЬНІ ЧИННИКИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ФРАЗЕОЛОГІЧНОЇ СИСТЕМИ НІМЕЦЬКОЇ МОВИ

У статті вперше досліджується динаміка розвитку фразеологічної системи німецької мови 19-20 століть. Визначаються основні чинники становлення та розвитку фразеологічної системи німецької мови. Особлива увага приділяється діахронічному аспекту дослідження фразеологічних одиниць.

Ключові слова: діахронічний аспект, фразеологічна одиниця, лінгвальні та екстралінгвальні чинники.

V. I. SHKOLYARENKO. LINGUAL AND EKSTRALINGUAL FACTORS RELEVANT FOR THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF PHRASEOLOGICAL SYSTEM OF GERMAN

В статье впервые исследуется динамика развития фразеологической системы немецкого языка 19-20 веков. Определяются основные факторы становления и развития фразеологической системы немецкого языка. Особое внимание уделяется диахроническому аспекту исследования фразеологических единиц.

Ключевые слова: диахронический аспект, фразеологическая единица, лингвальные и экстралингвальные факторы.

V. I. SHKOLYARENKO. LINGUAL AND EKSTRALINGUAL FACTORS RELEVANT FOR THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF PHRASEOLOGICAL SYSTEM OF GERMAN

The dynamic of German language phraseological units are contemplated in the article. The nature of relationships of two main tendencies of development is established: the tendencies to change phraseological semantik under the extralinguistics and intralinguistics reasons and tendency to its repeatability. Diachronical analyses of phraseological units have been determined.

Key words: diachronic aspect, phraseological unit, extralinguistics and intralinguistics factors.

1. Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. На порозі 21 століття наука зосередилась у своїх дослідженнях на людині. Сучасній лінгвістиці властиві експансіонізм, антропоцентризм, функціоналізм та експланаторність. Власне кажучи, усі сучасні лінгвістичні дослідження, що звертаються до концептів духовної культури людини, її духовності, вкладаються в поняття антропоцентричних досліджень. У межах антропологічної лінгвістики успішно розвивається лінгвогносеологія, об'єктом якої є пізнавальна функція мови як форма представлення світу, який пізнається людиною. Сучасний етап розвитку лінгвістичних досліджень характеризується підвищенням інтересом до аналізу процесів розвитку фразеологічного складу. Наша наукова праця є дослідженням, присвяченим діахронічному аналізу фразеологічних одиниць (ФО). Ці

ФО характеризуються неоднаковим ступенем стійкості, різним структурним оформленням.

2. Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. У межах антропоцентричної парадигми фразеологічний склад мови досліджується у двох напрямках – лінгвокогнітивному (Бабушкин 2001; Приходько 2010 та ін.) та лінгвокультурологічному (Красавский 2001; Маслова 2001 та ін.). У світлі когнітивно-зорієнтованих лінгвістичних пошуків предметом особливої уваги виступає дослідження та моделювання мовної картини світу та окремих її фрагментів засобами фразеології (Денисенко 2009; Огуй 2010; Школяренко 2008 та ін.). І, якщо фразеологічна семантика отримала глибоке висвітлення, то мало дослідженими залишаються такі аспекти, як лінгвальні та екстралінгвальні чинники, релевантні для становлення фразеологічної системи німецької мови.

3. Постановка завдання. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю подальшого вивчення мови як динамічної системи, яка перебуває в стані постійного розвитку та змін. Закономірності розвитку фразеологічної системи викликають все більший інтерес у процесі пізнання її своєрідних властивостей.

Комплексне вивчення розвитку фразеологічного складу передбачає всебічний системний аналіз розвитку фразеології на окремих часових зрізах з подальшим їх поаспектним зіставленням з метою виявлення домінуючих тенденцій розвитку фразеології. Це дозволить надати дослідженню системного характеру.

Основна **мета** дослідження полягає у виявленні загальних закономірностей та особливостей розвитку фразеологічної системи німецької мови. Розв'язання цього питання вимагає вирішення таких **завдань**: інвентаризація та систематизація досліджуваних ФО; розкриття етимології досліджуваних фразеологізмів; встановлення джерел їх виникнення; виявлення основних факторів, які впливають на утворення ФО; визначення шляхів розвитку ФО; висвітлення причин появи фразеологічних неологізмів та новотворень; виділення явищ екстра- та інтралінгвального характеру, які спричинили деактуалізацію фразеологізмів; констатація специфіки семантичних та структурно-семантичних особливостей ФО; показ домінуючих тенденцій семантичного та структурно-семантичного розвитку досліджуваних фразеологізмів.

4. Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. У нашому дослідженні здійснюється спроба діахронічного аналізу фразеологічного складу німецької мови в межах останніх двох

століть, тобто в період існування сучасної німецької літературної мови. У роботі виділяються три синхронних зрізи, які підлягають діахронічному аналізу: 1) кінець 18 – початок 19 ст., 2) середина – кінець 19 ст., 3) кінець 20 ст. Виділення саме цих часових зрізів пояснюється такими причинами: 1) становлення та розвиток німецької фразеології в 19 столітті є цікавим з точки зору завершеності на той час формування німецької національної літературної мови; значні зміни в суспільному та економічному розвитку Німеччини протягом 19-20 століть активізували появу нових фразеологічних одиниць; 2) особливого значення набуває вивчення розвитку фразеології сучасної німецької мови відповідно до періодизації її історії з 1650 року до теперішнього часу (Moskalskaja 1977: 237).

Матеріалом дослідження служать ФО, які вибрані з тлумачних словників 19 століття та з лексикографічних джерел кінця 20 століття. Для верифікації мовних фактів ми використовуємо тлумачні словники німецької мови: словник К.Ф.В. Вандера, словники серії 'Duden' за редакцією Г. Дроздовського, словник Л. Рьоріха. Лексикографічне відображення модифікацій ФО дає можливість простежити зміни ФО, які нас цікавлять, дати надійну інформацію про семантику ФО. Диференціація функцій ФО в процесі їх узуального й оказіонального застосування в текстах різних типів досліджується на матеріалі преси, художньої літератури, телебачення.

Підвищена динамічність фразеологічного складу детермінується дією різнонаправлених тенденцій: активної тенденції до регулярності (системності) фразеологічного складу і тенденції до унікальності (асистемності). Тенденція до регулярності проявляється в: розширенні варіативних потенцій ФО, що виражається в збільшенні кількості фразеологічних серій; уніфікації компонентного складу фразеологізмів, розширенні міри лінійного подовження ФО, збільшенні в три рази загальної кількості високо- та середньочастотних фразеологічних компонентів, а також у підвищенні фразеотворчої активності значної кількості фразеологічних компонентів, в серійності процесів фразеотворення. Тенденція до унікальності (асистемності) є рушійною силою ряду процесів і виявляється у використанні в якості фразеологічних компонентів слів-історизмів, у збільшенні кількості ФО з унікальними, оригінальними образами, в деякому підвищенні частки ФО з менш регулярною мотивованістю, а також ФО з імпліцитним характером зв'язку між планом вираження і планом змісту. Важливим напрямком розвитку фразеологічного складу німецької мови в досліджуваний період є поглиблення та вдосконалення функціонально-семантичних можливостей фразеологічного складу при застосуванні його в суспільній комунікації.

Фразеологічний склад є відкритою системою, яка постійно поповнюється як в плані змісту, так і в плані вираження. Зміни в структурному оформленні ведуть до модифікацій семантичного плану.

Основні зміни структури пов'язані з паралельними змінами в значенні фразеологізмів. Такими є структурно-семантичні трансформації, до яких ми віднесли субституцію, перерозподіл, звуження, розширення компонентів ФО та фразеологічну контамінацію. Найбільшою активністю характеризуються такі способи фразеотворення, як субституція та перерозподіл. Під субституцією компонентів фразеологізму ми розуміємо спосіб структурно-семантичної трансформації ФО, який полягає в цілеспрямованій заміні одного, кількох чи усіх компонентів функціонально схожими елементами: *Wander: nicht das Salz zum Brote haben – Duden: nicht das Salz zur Suppe haben*. Перерозподіл - це такий структурно-семантичний спосіб творення ФО, під час якого внаслідок посилення ступеня її узагальнено-метафоричного значення відбувається втрата компонента, що стосувався до певного конкретного значення ФО, супроводжуючись ситуативно зумовленими змінами в морфологічній структурі дієслівного компонента. Наприклад: *'Sendbrief von der Meßkrankheit': 'Ich mein, – говорять Фрюмесер, – iz seyt voller fantasten/unendlichen/krausen Sinn, denn ein zotterer Hund flöch im Augsten/August' – voller Unarten stecken wie der Hund voller Flöhe* (Röhrich 2000: 1834).

Ще одним типом структурно-семантичних фразеологічних трансформацій є звуження – виділення компонентів стійких фраз в самостійну ФО: *ein armer Mann ist in Gottes Bann – ein armer Mann*.

Всі три різновиди формальних перетворень ФО характеризуються тенденцією мови до економії. Скорочення складу ФО веде до вираження понять та явищ навколишнього світу шляхом натяку. Посилення експресивності відбувається завдяки все більшому віддаленню від первісної форми ФО. Саме це відхилення від початкової форми, зумовлене явищем синкретизму, веде до затемнення етимології ФО.

Розширення компонентного складу ФО, яке характеризується здатністю ФО до розгортання за рахунок включення нових компонентів, відбувається в межах словосполучення, а також простого речення. Наприклад, з ФО *einen Mohren weiß machen* утворилися фразеологізми: *Einen Mohren kann man nicht weiß machen. Mohren werden nimmer weiß. Wer einen Mohren wäscht, der verliert Mühe und Seife*.

Цікавим з точки зору утворення нових структурно-семантичних стійких словесних комплексів є явище фразеологічної контамінації. Контамінація охоплює як

семантично близькі ФО, так і ФО, семантично далекі. В основному контамінують фразеологізми, об'єднані формальною подібністю. Можлива також контамінація формально відмінних ФО. Наприклад: *Wander: aufrecht in seinen Schuhen stehen (sich in guten Verhältnissen befinden)* – *Wander: in keinen Schuhen gut sein (gar nichts taugen)* (Wander 2001: 42140) = *Röhrich: in keinen guten Schuhen stehen (sich in schlechten Verhältnissen befinden)* (Röhrich 2000: 5686); *Wander: Trübsal blasen (sich beklagen)* – *Wander: nach Noten* (Wander 2001: 48241) – *Duden: Trübsal nach Noten blasen (sich beklagen, jammern)* (Duden 1992: 737).

В процесі розвитку фразеологічного складу розширюються можливості формально-структурного варіювання. Аналіз варіативних відношень в діяхронії засвідчив, що найширше представлені морфологічні (*sich ein Leid/ein Leides antun*) синтаксичні (*ein hartes (oder steinernes, eisernes) Herz haben, ein Herz von Stein haben*) типи структурної варіативності. У процесі розвитку сюди ввійшли також фонетичні (*j-n auf der Pi/e/ke haben*) та граматичні варіанти (*nicht um ein Haar, um kein Haar; es ist hohe//die/höchste/allerhöchste Zeit*).

Необхідно розрізнити структурні варіанти і структурні синоніми, які виражають спільне значення, але відмінні між собою компонентним складом, а також семантико-стилістичними відтінками і функціональним використанням. Діахронічний аналіз показав, що виникнення фразеологічних синонімів пов'язане з втратою образної мотивованості або з оновленням образу (*Schwein haben – unverdientes Glück haben*) – *Dusel haben (großes, unverdientes Glück haben)*, а також з посиленням емоційно-експресивного (*die Nerven verlieren – jem. den letzten Nerv töten*), стилістичного забарвлення (*ugs.: jem. lächelt das Glück – salopp: das Glück läuft jem. in den Arsch*).

Фразеологізми антонімізуються внаслідок появи в структурі антонімічного фразеологізму компонента з протилежним значенням. Фразеологічні антоніми - це одноструктурні та різноструктурні ФО з протилежними конкретними і спільними загальними значеннями, які належать до однієї частини мови. Антонімізація ФО спричинена дією інтралінгвального та екстралінгвального чинників. Вони можуть з'являтися одночасно (*ein warmes Herz haben – ein kaltes Herz haben; im Vordergrund stehen – im Hintergrund stehen*) і поступово, заповнюючи вакантне місце в парі фразеологічних антонімів (*Wander: seinen guten Tag haben* (Wander 2001: 46257) – *Duden: keinen guten (seinen schlechten) Tag haben* (Duden 1992: 710)).

Певні соціальні умови й різноманітні життєві ситуації, професійна діяльність людини, міфологія та сучасна художня література можуть зумовлювати виникнення

багатьох фразеологізмів.

Походження окремих фразеологічних зворотів пов'язане з професійною діяльністю людини. Так, вираз *Vollgas geben* – з промисловим виробництвом; *ein Pflaster kriegen*; *j-m eine bittere Pille geben* – з медициною.

З полюванням, рибальством пов'язане виникнення багатьох яскравих фразеологічних зворотів: *Pech haben*; *durch die Lappen gehen*; *auf den Leim gehen*.

Розвиток торгівлі зумовив появу фразеологічних зворотів: *etw. auf dem Kerbholz haben*; *mit doppelter Kreide anschreiben*.

З розвитком науки, культури, мистецтва з'явилися такі ФО, як *aus der Schule plaudern* (або *schwätzen*); *das ist unter aller Kanone*; *die Kunst geht nach Brot* та ін.

З військової справи беруть початок ФО: *sein Leben in die Schanze schlagen*; *j-n auf den Besen laden*; ... *und damit basta!*

Походження значної групи фразеологічних зворотів пов'язане з рицарськими турнірами, фехтувальною справою: *Schwein haben*; *j-n im Stich lassen*; *j-m eine Abfuhr erteilen*; *j-n abfahren lassen*; *fechten gehen*; *sich (D) eine Blöße geben*.

Велику роль у соціальному житті Німеччини в середні віки і пізніше відіграла церква. Трактування церковних догм, церковні обряди життя служителів церкви зумовило появу досить поширеної групи ФО: *j-m die Hölle heiß machen*; *j-m die Leviten lesen*.

Широко відобразилися у фразеології різноманітні національні обряди та звичаї: *etw. ausbaden müssen*; *was man sich (D) eingebrockt hat, muß man auch auslöffeln*.

З життям тваринного світу пов'язане походження таких ФО: *seinem Affen Zucker geben*; *Krokodilstränen weinen*; *j-m einen Floh in den Pelz setzen*.

З студентської мови взято вислів *Betrieb machen*, виникнення якого датується кінцем 19 ст.

Етимологічний аналіз дає можливість більш повно уявити шляхи й джерела виникнення та основні тенденції розвитку фразеологічних одиниць німецької мови.

5. Висновки з даного дослідження та перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Дослідження показало, що розвиток фразеологічного складу сучасної німецької мови – процес більш значний і глибинний, ніж просто зміна матеріального складу ФО, яка виражається в деактуалізації певної частини фразеологізмів та в поповненні засобів образної номінації новими ФО. Підвищена динамічність матеріального складу і прямого (мотиваційного) значення словесних комплексів у фразеологічному складі нерозривно пов'язана з розвитком фразеологічної семантики в

напрямку денотативно-референціальної комплексності, деталізації, кількісно-якісного накопичення фразеологією нових для неї значень і відтінків значень. Розвиток номінативно-експресивної функції ФО відображається в розширенні та оновленні понятійної сфери, яка відображає картину світу, що значною мірою зумовлюється суспільною і політичною діяльністю людини, рівнем матеріального і духовного розвитку суспільства. Проведене дослідження відкриває нові перспективи вивчення ФО як у синхронії на більш ранніх етапах, так і в діахронії німецької мови. Результати дослідження можуть послужити складовою повнішого й ґрунтовнішого аналізу німецького фразеологічного складу як системи в розвитку. Щодо історичної фразеології німецької мови маємо на увазі подальше обсервування закономірностей, властивих фразеологізмам як комплексним номінативним знакам із позицій лінгвокультурологічного підходу.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Бабушкин А. П. Концепты разных типов в лексике и фразеологии и методика их выявления / А.П. Бабушкин // Методические проблемы когнитивной лингвистики. – Воронеж : Изд-во Воронежск. гос. ун-та, 2001. – С. 52–57.
2. Денисенко С. Н. Концепт мовної картини світу і сучасні дослідження фразеології / С.Н. Денисенко // Вісник Житомирського держ. ун-ту ім. І. Франка. – Житомир, 2009. – № 51. – С. 3-6.
3. Красавский Н. А. Динамика эмоциональных концептов в немецкой и русской лингвокультурах : автореф. дис. на соиск. учен. степени доктора филол. наук : спец. 10.02.20 „Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание” / Н. А. Красавский. – Волгоград, 2001. – 38 с.
4. Маслова В. А. Лингвокультурология : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Маслова В. А. – М.: Издательский центр „Академия”, 2001. – 208 с.
5. Огуй А. Д. Фразеологизмы в языковой картине мира : формализовано-квантитативный подход / А. Д. Огуй // Фразеология, познание и культура: сб. докл. 2-й Междунар. науч. конф. (Белгород, 7–9 сентябр. 2010 г.) в 2 т.: отв. ред. проф. Н.Ф. Алефиренко. – Белгород : Изд-во БелГУ, 2010. – Т.1. Фразеология и познание. – 410 с. – С. 234–238.
6. Приходько А. Н. Аксиологический аспект фразеологических единиц / А. Н. Приходько // Фразеология, познание и культура: сб. докл. 2-й Междунар. науч. конф. (Белгород, 7–9 сентябр. 2010 г.) в 2 т.: отв. ред. проф. Н. Ф. Алефиренко. – Белгород : Изд-во БелГУ, 2010. – Т.1. : Фразеология и познание. – 410 с. – С. 243–247.
7. Школяренко В. І. Становлення фразеологічної картини світу німецької мови (на матеріалі писемних пам'яток VIII-XVII століть) : [монографія] / Віра Іванівна Школяренко. – Суми : СумДПУ, 2008. – 316 с.
8. Moskalskaja O. I. Deutsche Sprachgeschichte / Moskalskaja O. I. – М. : Hochschule, 1977. – 278 S.
9. Duden. Redewendungen und sprichwörtliche Redensarten. Wörterbuch der deutschen Idiomatik. Bearbeitet von Günther Drosdowski und Werner Scholze-Stubenrecht. Duden Bd. 11. Mannheim-Leipzig-Wien-Zürich, 1992. – 864 S.
10. Röhrich L. Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten : Digitale Bibliothek

[Электронный ресурс] / Lutz Röhrich. – Berlin : Directmedia Publishing GmbH, 2000. – Bd. 42 (CD-ROM). – 7424 S. – Systemvoraussetzungen : PC ab 486 ; 16 Mb RAM ; CD-ROM Windows 95/98/ME/NT/2000.

11. Wander K.F.W. Deutsches Sprichwörter-Lexikon : Digitale Bibliothek [Электронный ресурс] / Karl Friedrich Wilhelm Wander. – Berlin : Directmedia Publishing GmbH, 2001. – Bd. 62 (CD-ROM). – 55599 S. – Systemvoraussetzungen : PC ab 486 ; 16 Mb RAM ; CD-ROM Windows 95/98/ME/NT/2000.